

Сергій ЦАРЕНКО

МІСТОБУДІВНА ЕВОЛЮЦІЯ ВІННИЦІ ЗА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Місто Вінниця — обласний центр, одне з найбільших міст Правобережної України — не було охоплено сучасними історико-містобудівними дослідженнями. Тим важливіше для урбаністики, як науки про формування та розвиток центрів і районів розселення, поява перших фахово систематизованих даних, насамперед археологічних, про вірогідність формування забудови Вінниці з XIII — початку XIV ст. і висновків про складність та поступовість освоєння території цього міста, яке набуло значення центру задовго до хрестоматійних подій на Синій Воді. Ці висновки зроблено в травні—червні 2005 р. завдяки першій у Вінниці експедиції з археології середньовіччя (керівник розвідки Л. І. Виногородська).

Непрості умови розвитку міста над Бугом, а разом з тим чимало спільного з іншими містами Правобережжя, що пережили ряд епох та держав, — ці фактори, на тлі молодості вітчизняного пам'яткознавства й історії містобудування, неповноти археологічного матеріалу, не дозволяли включити Вінницю до глибоких та послідовних досліджень. Адже археологію міста раніше датували за окремими знахідками; до останнього часу єдиною спеціальною працею з питань місцевого архітектурного процесу залишалася книжка інженера О. Бирулі «Архітектурна історія Вінниці» 1930 року видання, що готувалася як популярна брошура. Побудована в основному на описових прикладах, нині вона являє радше бібліографічне значення [1]. Протягом останнього десятиріччя відновився інтерес до спадщини Поділля, і такі дослідники, як О. Пламеницька, заявили про своєрідність містобудівної школи регіону [2]. Проте, донедавна не ставились питання про походження, початковий розвиток або навіть датування значних східних міст, таких як Брацлав (що в Новий час занепав) або Вінниця (яка в Новий час набула значення регіонального центру). Питання виникли після археологічних розвідок в цих містах — у 2003 та 2005 рр. відповідно. Разом з успіхами джерелознавства — дослідженнями Я. Дашкевича про події на теренах долиновської Брацлавщини, або Браславії, та аналізом Списку міст руських [3] — останні пошуки дещо висвітлили загадкове XIV століття.

Результати вінницької експедиції знайшли відображення у прес-релізі, розповсюдженому серед місцевих мас-медіа 30 червня 2005 р. За попередніми даними, під час археологічних досліджень виявлено: 1) на розкопі Замкової гори між вулицями Г. Успенського–Петровського — залишки будівель з матеріалами середини XIII — початку XIV століть (кераміка та вістря стріли), а також у нашаруваннях пізнішого часу — кераміку XV–XVI ст.; 2) біля гирла р. Вінничка по вул. Кармалюка у шурфах — кераміку XIII–XIV та XVI–XIX ст.; 3) на городищі біля лікарні ім. Юшенка (біля гирла р. Вишенька) у розвідкових шурфах, разом з трипільською керамікою та поодинокими знахідками скіфського періоду, — фрагменти кераміки XIII–XIV ст.; 4) на Сабарівському багатощаровому городищі, разом із скіфською керамікою, — матеріали давньоруського часу (X ст.). Крім того, археологічні дослідження на острові Кемпа показали, що незважаючи на руйнування культурних нашарувань пізнішими періодами, в деяких місцях збереглися фрагменти шарів з матеріалами XVI–XVII ст.

Вказаний археологічний матеріал дає можливість попередньо припускати початкове формування міста у середині–наприкінці XIII ст. з характерними для давньоруської доби ознаками — поліцентрична й периферійна поселенська структура.

В контексті розвитку краю з центром у Брацлаві — місті XI — першої половини XIII ст. (археол. дослідження 2003 р.), Вінниця являє складний територіальний організм, що формувався поступово, вірогідно складався з декількох підцентрів давньоукраїнської громади, — одне з «міст, що на Полі», за новгородським «Списком міст руських дальніх та ближніх» 1380-х рр. Цей перелік з Ермолинського списку відображав фактичну давньоруську спадщину XI–XIII ст. Згідно з вказаним джерелом, до регіональної групи «на Полі» входили *Каменець, Иловечь, Бряславль, Соколень, Звенигород, Черкасы, Черлен, Новый городок, ВЪничя, Скала, Бакота*. Отже, разом з Брацлавом, одним з головних «міст на Полі», та іншими центрами, які не переривалися в розвитку після ординської навали (археологія Брацлава та ін.), Вінниця є пізньосередньовічним містом у складі східно-подільської групи.

Особливістю цієї групи був отаманський адміністративний устрій «за обычаем» — один з критеріїв визначення східно-подільського українського міста доби середньовіччя. В зв'язку з повідомленнями флорентійської хроніки Маттео Віллани про антиординські успіхи Брацлавщини на Полі 1352, 1354 рр., можна пов'язувати сталий розвиток міст регіону з їх остаточним утвердженням в якості отаманських осередків після цих подій. Автономізація краю від Орди не пізніше 1355 р. може бути відліком заснування такого міста-центру, що є вірогідним для Вінниці. Разом з тим, хронологічна глибина, поступовість та складність розвитку середньовічної Вінниці спонукає до подальших досліджень виявлених осередків розвитку міста, особливо Замкової гори. Варіант

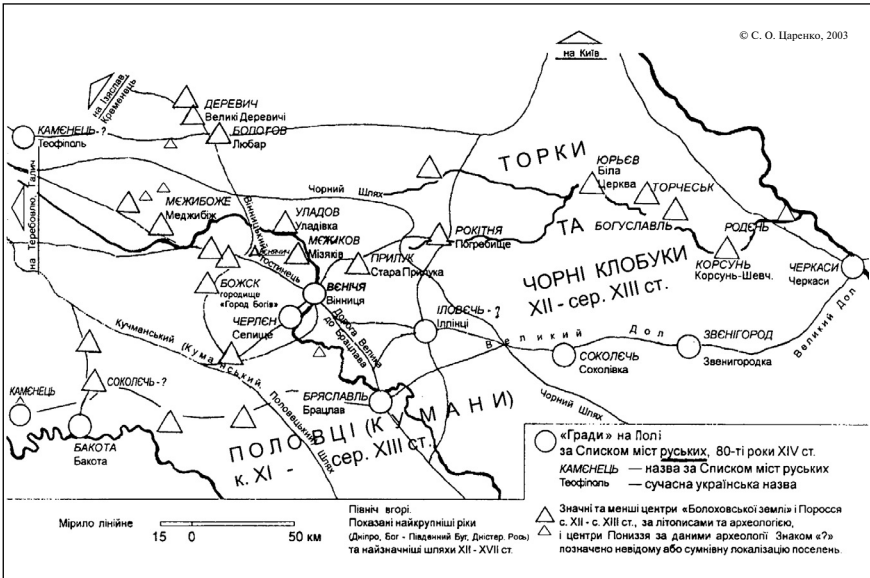
найменування останньої «Литовським замком» слід вважати умовним. Спираючись на вказані дані, можна припускати формування Вінниці як міста принаймні з середини XIII ст., а розвиток міста як одного з подільських центрів — з 50-х років XIV ст. Для підтвердження й деталізації цих припущень необхідні подальші археологічні дослідження, у тому числі в інших містах Побожжя, зокрема у Брацлаві [4].

Отже, якщо Вінниця є одним з міст, що утвердилися «на Полі» протягом XIII–XIV століть, то постає питання про генезу та чинники цього утвердження й подальшого сталого розвитку.

Освоєння території в межах сучасної Вінниці і виникнення тут середньовічного центру системи розселення є наслідками процесів, що відбувалися в умовах лісостепового пограниччя близько кінця IV — кінця XIV століть нової ери. На наш погляд, наявні історичні джерела, дані археології та топоніміки, уявлення про шляхи давнього розселення складають достатню основу для несуперечливої гіпотези про становлення міста.

Протягом зазначеного тисячоліття у верхній частині Середнього Побожжя та, особливо, в горішніх частинах басейнів Богу (Південного Бугу), Случа й Росі формувалась потужна рільнича культура. Її етнічною основою стала східнослов'янська, виборена внаслідок змагань слов'яно-готських II–IV, слов'яно-аварських VI–VII, слов'яно-роських III–IX, русько-половецьких (куманських) XI–XII століть; в стародавню епоху сучасний Вінницький район входив до античної Великої Скитії, де на зламі старої та нової ер праслов'яни контактували з іранцями; Вінниця та ріка Бог являють один з характерних давньослов'янських археологічних ареалів, що співставляється з розселенням венедів; у різні часи район був близько південних рубежів слов'янського розселення, а на кінець I тисячоліття н. е. — ареалом зустрічі уличів, спадкоємців полянського (антського) союзу, і деревлян, спадкоємців союзу дулібського. Соціально-економічним базисом середньовічного Побожжя були землеробство, другорядне ухорощування та, імовірно, важливі для значної частини краю митно-торгові спільки — наприклад, під проводом уличів X ст., так звана «Болоховська земля» кінця XII — середини XIII ст. Такі економічні об'єднання, за побічними відомостями давніх першоджерел, мали виникати на долах-шляхах українського лісостепу. Південний шлях — Великий Дол на кордонній широті Брянська [5] — фактично межував північну зону посілості від Дикого поля, вірогідно, входив до маршрутів Великого шовкового шляху і обумовив найменування регіону — *Подоля*, відоме вже з потатарських часів [6].

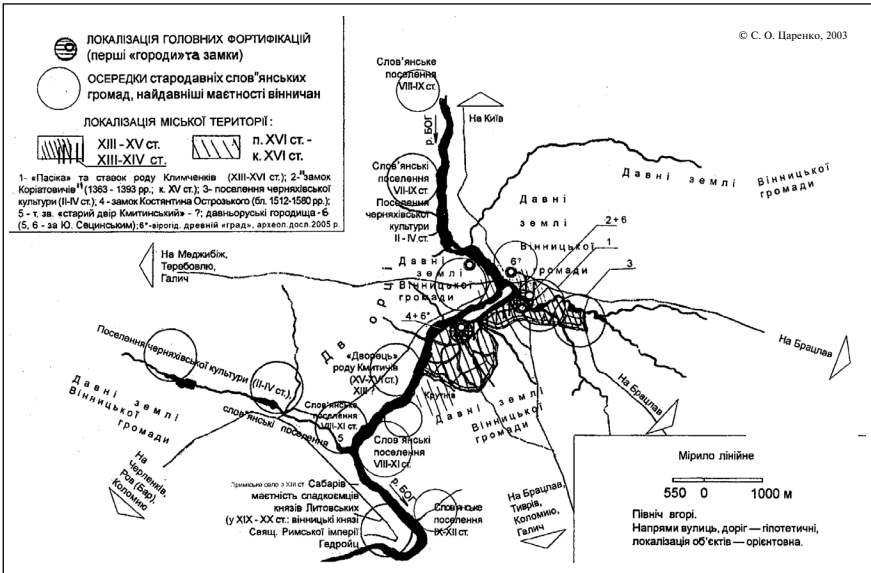
Значний суходольний шлях часів суперництва Київського, Чернігівського й Галицько-Волинського княжих столів (середина XII — початок XIII ст.) перетинав Верхнє Побожжя — Соляний шлях з Галича до Києва. Наявність в межах Вінниці — на вінницьких П'ятничанах — місцини із старовинною назвою «Га-

1. — Вінниця у найдавнішій системі слов'яно-руського розселення
Побожжя-Подолля і Поросся кінця XII — кінця XIV століть

літана», технологічно пов'язаної з коломийсько-київським транзитом, давно привертала увагу місцевих краєзнавців, і хоча немає вичерпних підстав відносити появу цього вінницького транзиту до княжої доби, а не лише до Нового часу, ця аналогія з економікою давньоруської Галицької землі є надто очевидна [7]. Є також характерним те, що змагалися київські князі з суздальськими, галицькі князі з київськими, а потім чернігівські Ігоровичі — з галичанами саме за Побожжя, або принаймні за лояльність місцевої аристократії, тобто володарів краю «князів Болховських». Як відомо з Літопису Руського (Галицько-Волинського, або Життєпису Данила Галицького), вже на тлі татарської навали така міждержавність виявилась для болохівців фатальною. На Побожжі, де тепер досліджено досить багато давньоруських городищ [8], жодна з князівських партій не здобула реальної політичної влади, і в цьому виявилась політична особливість краю. Вона полягала в автономності давньослов'янських громад, що отаборилися на постійному порубіжжі. У XII — середині XIII століть це було порубіжжя русько-волинсько-половецьке, а з середини XIII — порубіжжя слов'яно-татарське, залежне від Орди.

Будівельно-технологічними та стильовими факторами формування осередків Побожжя довогнєпальної епохи були досягнення традиційного руського дерев'яного зодчества, підтвержені залишками дерев'яно-земляних укріплень

2. Давня $\square \square \square \square \triangle$ — Вінниця: осередки стародавніх громад, найдавніші маєтності вінничан; перші замки та початкова міська територія XIII–XVI століть (карта-схема)

та житла, дослідженими у Меджибожі, Брацлаві, Вінниці, урочищах Город Богів (с. Городище), Вали (с. Теліженці), Уладов (с. Уладівка), інших на терені Хмельницької та Вінницької областей. Краєзнавцям відомі народні перекази про багатолюдність згаданих та інших осередків Побожжя з дерев'яною архітектурою, зокрема сакральною православною.

В умовах постійного протистояння із степовиками побозькі слов'яни-тубільці створили своєрідну систему розселення, центрами якої були городища — вічові осередки (найзначніші, відомі з літописів, не пізніше XII ст. стали удільними градами сусідніх руських князівств, *рис. 1*). Але демографічне річище побозького розселення живили гнізда поселень — селища хліборобів, пасіки бортників тощо, розпорошені й сховані в річково-болотяних місцинах — на луках та біля скелястих пагорбів, придатних для укріплення та витримування облоги. Саме такі ландшафтні особливості й були притаманні бозьким притокам терену сучасної Вінниці, як-от лівій притоці Богу із багатозначною назвою ВѢННИЧѦ [9].

Справді, обабіч Богу та на берегах Веніци-Віннички, Вешні-Вишні, П'ятничанки, тобто на території сучасного міста й поруч, виявлено археологічні слов'янські поселення — гнізда поліцентричного осередку, II–IV та VII–XII століть; археологічні дослідження 2005 р. (Л. Виногородська) виявили тверді озна-

ки міської забудови й поселенської структури давньоруського часу XIII — початку XIV ст., в гирлі Віннички та на Замковій горі (рис. 2) [10].

Необхідно зазначити, що виділені нами чинники розселення й створення його центрів як сталих поселень з певним середовищем — чинники етнокультурні, соціально-економічні, політичні або державотворчі та демографічні, будівельно-технологічні та художньо-стилістичні, взаємопов'язані у своїх проявах, — стали факторами власне містоутворення й формування міст лише в добу високого середньовіччя, в умовах розвинутого феодалізму (на Русі, особливо на порубіжному півдні, це розпочалось саме XII ст.). Але без тривалої дії наведених чинників у центрах системи розселення було б неможливим подальше становлення міст як таких — на етапі поглиблення суспільного розподілу праці, економічного й політичного виділення міського стану. Тому, з позиції історико-ретроспективного погляду на сферу урбаністики — освоєння територій для розселення та створення центрів його систем, — варто вважати Венецію осередком в найдавнішій середньовічній системі розселення.

Постановка проблеми середньовічних центрів, що були складними адміністративно-господарськими утвореннями, є коректною, порівняно з намаганнями ідентифікувати міста Брацлавщини виключно на засадах пошуку економічних та фортифікаційних ознак західноєвропейського зразка і як наслідок — віднесенням розвитку міст виключно на русько-литовський період. Втім, на городищі Брацлава археологами знайдено укріплення та ремісницьке знаряддя дотатарські, а у Вінниці — гончарні вироби та житла явно давньоруського характеру.

Як для тієї епохи (за М. Молчановським [11] та В. Отамановським [12], кінець XIII — XIV ст.) Венеція, що була спочатку центром давньої громади (або *градом* — давньоруським містом, див. далі), потім отаманською адміністративною одиницею і, ще пізніше, старостинським замком на економічному та культурному підґрунті тієї ж громади, — Венеція була повноцінним територіальним центром, поліцентричним осередком системи розселення свого часу. Просторові характеристики, будівничі особливості та функції початкового вінницького осередку могли бути, відповідно, дисперсною мережею дерев'яно-земляних споруд великої громади, що об'єднувала господарські заходи та оборонні зусилля значої округи. Інкубацію власне міських функцій, крім оборонних та адміністративних, могли розпочати звичайні прикордонні: переправа, застава, митниця, ремісницьке та торгове обслуговування рільництва, подорожніх, — давні вінницькі корчми відомі з переказів.

Слов'янські поселення II–IV ст. на річках Вишні та Вінничці в межах сучасного міста, у тому числі — в його центральній частині (дані археологів Б. Лобая, М. Потупчика); стародавнє слов'янське походження порубіжного гідроніма — *ВѢННЧЛ* або «Венеція», який дав назву майбутньому місту; городища та

поселення з VII ст. і давньоруських часів, зокрема давньоруське городище знову-таки в центрі міста (за Ю. Сецинським); походження маєностей вінницьких міщан з XIII ст. (за В. Отамановським); згадування Вінниці в Списку міст руських XIV ст., що зафіксував контури Русі XI–XIII ст. (Б. Рибаків, П. Толочко), — подібні дані не дозволяють спиратися у справі датувань Вінниці й інших центрів Поділля лише на русько-литовські повідомлення, датовані 1360-ми роками і умовно дотичні цих міст, особливо східно-подільських, тобто центрів Браสลавії — землі «на Полі». Адже літописна історія переходу Поділля в держання княжат Коріатовичів містить непевну та, на думку М. Грушевського, тенденційну звістку про «подольські городи» загалом та їх «помування» після того, як нові володарі «вошли у приязнь со отаманы».

Свідченнями вірогідного передтатарського і безумовного долитовського існування поліцентричної Веніци — центру в системі розселення, крім незаперечних даних археології (хоча й неповних) та древнього походження назви річки й міста, є дані першоджерел та історичної критики про давність освоєння територій в межах міста, а також про давність його стратегічного значення для певної округи. В останньому, власне, і виявлялись центральні функції в епоху оборонного містоутворення, до яких прилучалися функції громадського самоврядування (віче), зародкового товарообміну, адміністрування (отаман). За даними В. Отамановського, який за давніми актами на прикладі підтвердження власності вїйта Ониська Климченка визначав хронологічну глибину вінницьких міщанських маєностей, остання сягає принаймні XIII ст., а на час литовського панування припадає лише документальне визнання цієї власності вінничан [13]. Так звані «пасіки», що були окремими господарствами, «дворці» та інші «отчизни» й «дідизни», утримувані вінничанами «з продков», входили до територіальної структури громадських землекористувань та оборонних рубежів Веніци. Вагомим свідченням долитовського і передтатарського існування нашого міста як поліцентричного осередку й вічового центру є наявність древніх не лише осібних, але громадських прав вінницького товариства на його великі землі, належні місту з давніх часів, тобто посередньо засвідчене джерелами литовського періоду існування давньоруської вінницької «верви» — територіальної громади на спільних засадах власності та господарювання [14].

Своєю чергою, давність підпорядкованості великої округи саме вінницькому центрові (або її оборонного зв'язку з ним) підтверджується тим, що замковими селами Вінниці за литовсько-польських часів були найдавніші осередки Верхнього Побожжя — сучасні села Вінницького, Жмеринського, Калинівського, Літинського районів. Час існування цих сільських осад, розташованих у найбезпечніших місцинах-схованках і здавна пов'язаних з оборонною діяльністю Веніци, В. Отамановський відносить до часів передтатарських [15]. На наш погляд, знаковими прикладами належності сіл до найдавнішої передтатарської системи

розселення, центром якої стала Вінниця, є підпорядкованість Вінницькому замкові (за люстрацією 1545 р.) сіл Мізякова та Вонячина. Ймовірність входження подібних віддалених осередків до вінницької системи поселень лише на етапі сподруження литовського замку є надто мала: «порозумівшись з отаманами», як зазначено в літописі, Коріатовичі та їх найближчі наступники — старости Великого князя Вітовта — навряд чи змінювали ієрархію системи. Мізяків названий в джерелах «стародавнім замковим селом», що XVI ст. було у держанні Кмитичів, одного з найстаріших родів Брацлавщини, саме ім'я якого — «кмита», досвідчений воюк — має оборонне значення; більше того, різні дослідники пов'язують назву «Мізяків» з ім'ям царя волинян Маджака VI ст. або навіть з ім'ям князя полян-антів Божа IV ст., тобто саме з епохою виникнення давньослов'янських порубіжних гідронімів [16]. Українська назва «Вонячин» для нас є ще цікавішою, оскільки на відміну од інших безумовно свідчить про належність до вінницької системи розселення: початкова руська форма — Вонячич або В'їнячич [17].

В зв'язку з наведеним походження малого «граду» **В'їННЧД** як громадсько-го центру та формування протомістобудівної системи на базі громад, однією з яких була вінницька, можна віднести або на часи галицько-болохівські, на кінець XII — початок XIII століть, коли автономічними громадами кермалили древні роди сепаратистів — спільників половців та Чернігівського столу, або на часи локальних заходів руської людності, яка заново розселялася на Побожжі другої пол. XIII ст. Але генезу початкового поліцентричного осередку та найменування ріки варто віднести на значно давніші часи слов'янського розселення, що відзначалося поетапним та поліцентричним осадництвом II–IV і градобудівництвом VII, X, XII–XIII, XIII–XIV століть (з урахуванням мовних особливостей русичів слід вважати, що місцеві гідроніми мали з'явитися або закріпитися не пізніше XII ст.). Ця гіпотеза загалом відповідає наступним висновкам істориків та топонімістів: середньопридністерські райони та Верхнє Побожжя — ядро стародавнього розселення уличів та територія «болоховців» [18]. Однак, в середині XIII ст. розвиток Болохівської землі, Побожжя був призупинений татарською навалою й каральними експедиціями галицького князя. Оскільки автор новгородського переліку 80-х рр. XIV ст. *А се имена всем градом руським дальним и ближним* назвав Веніцу серед міст, що на Полі, — «градів польських» (серед одинадцяти «градів руських» від Кам'янця й Бакоти до Черкас) [19], пояснення такого визначення можуть бути наступними. Веніца могла відновитись і постати як сталий (безперервний) центр Подолля не пізніше кінця XIII ст., потрапивши в орбіту впливу русько-половецького Бряславля-Брацлава (як свідчать знахідки археологічної експедиції 2003 р. під керівництвом Л. Виногородської, він був підбитий татарами, але подальші події означали безперервність розвитку Брацлава та автономізацію Брацлавщини від Орди [20]. При цьому спілка брацлавських слов'ян з половцями, колишніми володарями Ку-

манського (Кучманського) шляху, була звичайним явищем для північного літописця, чий князі також виступали союзниками цих кочовиків і нерідко були мужами «красных девок половецких» [21]. Таке пояснення хронологічно збігається з висновками провідних істориків Поділля — М. Молчановського та В. Отамановського про повстання Вінниці і Брацлава в кінці XIII ст., хоча згадані автори мали на увазі, головним чином, колонізацію під татарською зверхністю. Але така можливість виникнення «градів» лише за татар суперечить сучасним археологічним даним (як щодо Брацлава, так і стосовно Вінниці), вірогідному станові підкореної країни, мережа поселень якої навряд чи могла розширяться або укріплюватись, і суто давньослов'янській топоніміці вінницького околу, включено з назвою нашого міста, що його слов'янська археологія значно глибша.

Разом з тим, визначення північного Списку міст руських «град» стосовно Веніци може означати наслідки політичної діяльності саме княжих часів і пояснюватись, наприклад, тією обставиною, що «Болоховська земля» і все Верхнє Побожжя, включаючи Прилук, з кінця XII ст. відійшли до Галицько-Волинського князівства — Червоної Русі, а це теж було відомо літописцям (повідомлення Галицько-Волинського літопису засвідчили також, що на час експедицій галичан на Побожжя середини XIII ст. відійшли «всі болоховці к Данілу»; родинні зв'язки Данила Галицького з Олександром Невським могли бути одним із джерел цієї історіографії), або пояснюватись активністю чернігівців на початку XIII ст. Таке тлумачення думки анонімного автора Списку міст руських, разом з результатами вінницької археологічної експедиції 2005 р., за ґрунтовніших підтверджень, спонукатиме до безумовного визнання за Веніцею статусу історичного міста княжої доби. Історіографічне, а особливо краєзнавче тло такого твердження є зовсім не хитке, навіть цікаве.

Якщо історико-містобудівним першоджерелом для «міст на Полі» вважати Список міст руських (а це справедливо, бо Вінниця та її найближче оточення вперше наведені саме в Списку), то вірогідними першоджерелами для його автора могли бути лише відомості галицькі або чернігівські; останні — відображення найпізнішої політичної традиції центрально-руського регіону. За три-п'ять передтатарських десятиріч послідовні спроби об'єднати Русь (Київ, Чернігів і Галич) зробив клан Ігоря Святославича, в подальшому його синів та їх патрона — Всеволода Чермного. Данило Галицький був молодшим сучасником Ігоровичів і, власне, виборював право на батьківський княжий стіл насамперед у протистоянні з чернігівською партією. В цьому сенсі серед краєзнавчих відомостей привертають увагу такі: ймовірність розселення на Побожжі людності чернігівського удільного міста Болохова (чи Бологова), загиблого у феодалній війні 1190-х рр.; наявність гербових знаків чернігівських князів на знахідках в «болоховських» містах Побожжя (В. Якубовський); активна підтримка чернігівців «болоховцями» в боротьбі за домінування в Галицькій землі, зокрема на

Пониззі. Існують також важливі топонімічні паралелі між назвами на Подесенні (Чернігівщина) та на Побожжі (Вінниччина), а особливо показові — саме у Вінниці й навколо, в порівнянні з теренами Чернігова. Поруч з Вінницею, при впадінні лівої притоки Богу — Десни, знаходиться селище Стрижавка з давньослов'янською археологією; Чернігів стоїть, як відомо, при впадінні річки Стрижень в Десну, а остання є лівою притокою Дніпра. На півдні Чернігівського району в Десну праворуч впадає річка Білоус, правим допливом якої є річка Вишня; в околі Вінниці правою притокою Богу є Вишня та в центрі міста, напроти гирла ріки Веніча — доплив Каліча (мабуть, від індоєвроп. «кло» — текучий, чистий, білий). На південь від Вінниці стояв Черлен, одне з «міст, що на Полі» (пізніше селище Черленків, нині с. Селище); на південь від Чернігова, крім його власної характерної назви, трапляються Красне, Красилівка, Чемер. (В світлі цього аналізу доречно зауважити, що поширене тлумачення назви «Чернігів» від «чорний» або що не відображає змістовного багатства подібних слов'янських найменувань, які були структурно-подвійними; символічні кольори Чернігівщини — саме червоний та чорний, а первинна назва *Чернегов* має такий самий другий корінь, як первинна назва Ніжина — *Уненеж* або прізвище *Милонег*.) Стосовно самої назви *ВѢННИЧѦ* є цікавою та обставина, що явні аналоги зустрічаються в басейні Оки — Венка, Веніха, Венюша, Веневка, а Верхнє Пооччя входило до Чернігово-Сіверської землі. Таке враження, ніби найвіддаленіші терени чернігівських земель позначено схожими найменуваннями.

Є також важливим те, що узагальнення археологічної науки щодо поселенської структури, форми й способу освоєння території Русі були зроблені, зокрема, на матеріалі межиріччя Дніпра і Десни IX–XIII ст. (П. Толочко). Власне «град» — укріплене поселення, початково найчастіше племінний центр — займав ділянку від 2 до 17 га (ці дані співставляються і з розмірами вінницької Замкової гори, цитадельну частину якої знищено каменярею, і з місциною в гирлі Віннички, і з контурами Вишенського мису); «град» з посадом або «окольным градом» оточували «окольні городища» чи дворища «на кінцях», а також «куш сіл», при цьому сільськогосподарська округа центру входила в радіус бл. 15–20 км (це може співставлятися з поселенською структурою Вінниці та прилеглого району за даними археологів та краєзнавців).

В кожному разі, татарська зверхність другої половини XIII — середини XIV ст., як і наступні впливи Литви третьої чверті XIV ст., не означали суттєвих втручань в устрій автономічних громад Побожжя-Подолля, центри яких перебували у віданні отаманів.

Як зазначає М. Грушевський та підтверджує В. Отамановський, про колонізацію (нове заселення та освоєння) Подолля за литовських часів не вказують нічого навіть тенденційні першоджерела — Літопис Великих князів Литовських або літописи західноруські. За звичаями Великого князівства Литовсь-

кого, феодалний устрій якого прийшов на Подолля після подій 1362–1363 рр., князь надавав у держання вже заселені та господарськи зформовані землі [22]. Саме до таких земель відносився, серед інших подільських центрів, *город Веніца*.

Тогочасні політичні події дозволяють реконструювати державотворчі та етнічно-культурні чинники подільського містоутворення XIV–XV століть. Войовнича Литва, переживши на початку XIV ст. епідемію «чорної смерті» та масовий голод [23], спрямувала експансію на руські землі. Починаючи з 20-х рр. Великий князь Гедимін розпочав агресію, яку довершили його сини Ольгерд та Любарт. Останній опанував Волинь, прийняв православ'я і, серед іншого, відновив Болохов, перейменувавши місто на Любар; Ольгерд не задовольнився титулом Великого князя, Київщиною та Чернігівщиною, виступивши у 60-ті рр. на Подолля й виправдовуючи власне гасло: «Вся Русь має належати Литві» [24]. Однак, перемога військ під проводом Ольгерда над «татаров татарськими князями» — «отчичами й дідичами» землі Подольської (жовтень 1362 р.) була не першою перемогою над ординцями. Вірогідно, переможені литовцями «брати» — за літописним списком редакції археологічного товариства, Хачей, Колобут та Дмитро — дійсно були «татаров князі», тобто: визнані татарами союзники Орди. Напередодні, у 50-ті рр., вони осамостійнили Брацлавщину за допомогою угорського короля та польського сприяння; є підстави вважати, що провідною постаттю Брацлавії в походах 1352 та 1354 рр. був Дмитро, який не загинув і на Синій Воді [25]. Проте, політичну рівновагу й відносний спокій перед лицем Золотої та нових орд подільські «отчичі й дідичі» могли підтримувати не інакше, як союзними відносинами із степовиками. Тому «відали від них» (подільських князів) місцевими «городами» отамани (без сумніву, слов'яно-руського походження), в яких баскаки забирали данину, при цьому жоден «город», за літописом, не був укріплений — ані деревом рублений, ані каменем будований, але «литовська звістка про це може бути тенденційна» (В. Отамановський з посиланням на М. Грушевського [26]). І навіть якщо жоден «город», як зазначено, не був укріплений, то це не означає відсутності «городів» як осередків, насамперед адміністративних — отаманських.

Красномовний літописний факт «порозуміння з отаманами» литовських княжичів Коріатовичів (або їх представників), державців Поділля з веління Ольгерда [27], однозначно свідчить про наявність демографічної та соціально-економічної бази Поділля — краю із своїми містами та отаманами на чолі громад, здатних і фортеці утримувати. Город Веніца був укріплений за Коріатовичів, вірогідно, в якості феодалного замку нової формації, але на початковій місцині в гирлі одноймненної ріки — традиційними засобами та зусиллями міського осередку, цілком сформованого [28] (*рис. 2*).

Значення Брацлава, Вінниці та Сокильця як головних центрів Поділля, принаймні Східного, виразно прочитується в діяльності Великого князя Ли-

товського Вітовта, який 1393 року, перемігши сепаратиста Федора Коріатовича, посадив саме в цих містах своїх старост, а 1398 року одержав дарчі ярлики на Кам'янецьку, Брацлавську, Сокальську (Сокілецьку), Звенигородську тми. Вінниця завжди була державним містом; крім центру староства, місто фігурує в джерелах першої пол. XV ст. як центр «веницкой волости», державний «украинный город» [29].

Локалізація вінницького так званого «замку Коріатовичів» — спадкоємця давньоруського центру — як «города у Веніци», тобто біля річки Віннички, підтверджується першим відомим описом Вінниці, що наведений в люстрації Київської землі 1471 р. [30]. На той час укріплення, в долі якого вже відбулася ціла низка нищівних татарських руйнацій [31], було доволі скромним. Татарські напади, почасти спровоковані конфронтаційною політикою русько-литовської держави, спонукали вбачати в «городі» радше адміністративний, ніж оборонний пункт, і покладатися на випробовану з давніх-давен тактику схованок та похідних контрударів. Невідомо, наскільки на той момент зберігалася розгалужена поліцентрична структура давньоруського міста, виявлена археологічно (житла, укріплення з XIII — початку XIV ст. мали бути і на Замковій горі, і в гирлі Віннички, і в гирлі Вишеньки). Оборонна діяльність покладалась, звичайно, не на литовського князя-сюзерена чи старост або державців — вони діяли князівським іменем, але виключно силами місцевих керманічів, представників корінних зем'янських родів, а також міщанства й інших станів, що народжувались. Тому в містобудівному освоєнні теренів Вінниці XV ст. визначальними постають такі тенденції: продовження застосування принципів давньоруського дерев'яного зодчества, з їх адаптацією до умов та вимог вогнепального бою; відмова від тривких капітальних, вартісних споруд, хіба крім замкових, оскільки будівлі гинули від татарських наскоків, і поліпшення периферійної поліцентричної структури осередку з місцевими осадами, схованими в глибині протоміської тканини, подалі від шляхів; нарешті, через подальшу феодалізацію й розподіл праці, розвиток міських функцій, боротьбу міщан за самоврядування та усіх станів — за майнові інтереси, — тенденція до посилення та ускладнення традиційних фортифікацій.

Остання тенденція домінувала в діяльності волинського воєводи, вінницького і брацлавського старости 1491–1517 рр. князя Костянтина Івановича Острозького, який близько 1512 р. спорудив новий замок на прикрій скелі — очевидно, тим самим відтворюючи один з давньоруських осередків давньої Вінниці [32].

На рубежі XV–XVI ст. фортифікаційна та містобудівна діяльність в головних центрах Поділля, яку XIII–XIV ст. позначали терміном «город» або «град» (укріплене поселення), набуває структурно нових відмінностей: в якості частин міста згадуються «город» чи «замок» та «место». Останнє є зосередженням тих

функцій, що свідчили про відродження економічного значення осередків і за часів Великого князівства Литовського відрізняли міста від інших центрів, — торгово-ремісницьких привілеїв через урядове надання, перш за все, прав утримувати корчми та проводити ярмарки. Треба зазначити, що давньоруське вічове право не містило таких обмежень та настанов, як-от західна магдебургія, і саме тому громади традиційного отаманського краю, у тому числі вінницька, так активно протидіяли старостинській адміністрації. Проте, держава диктувала й створювала нові умови. 1471 року у Вінниці «корчом 15 на месте»; 1552 року в місті налічувалось близько 400 будинків та дворів, а також понад 60 позаміських садиб, працювали 2 водяні млини та 42 корчми [33].

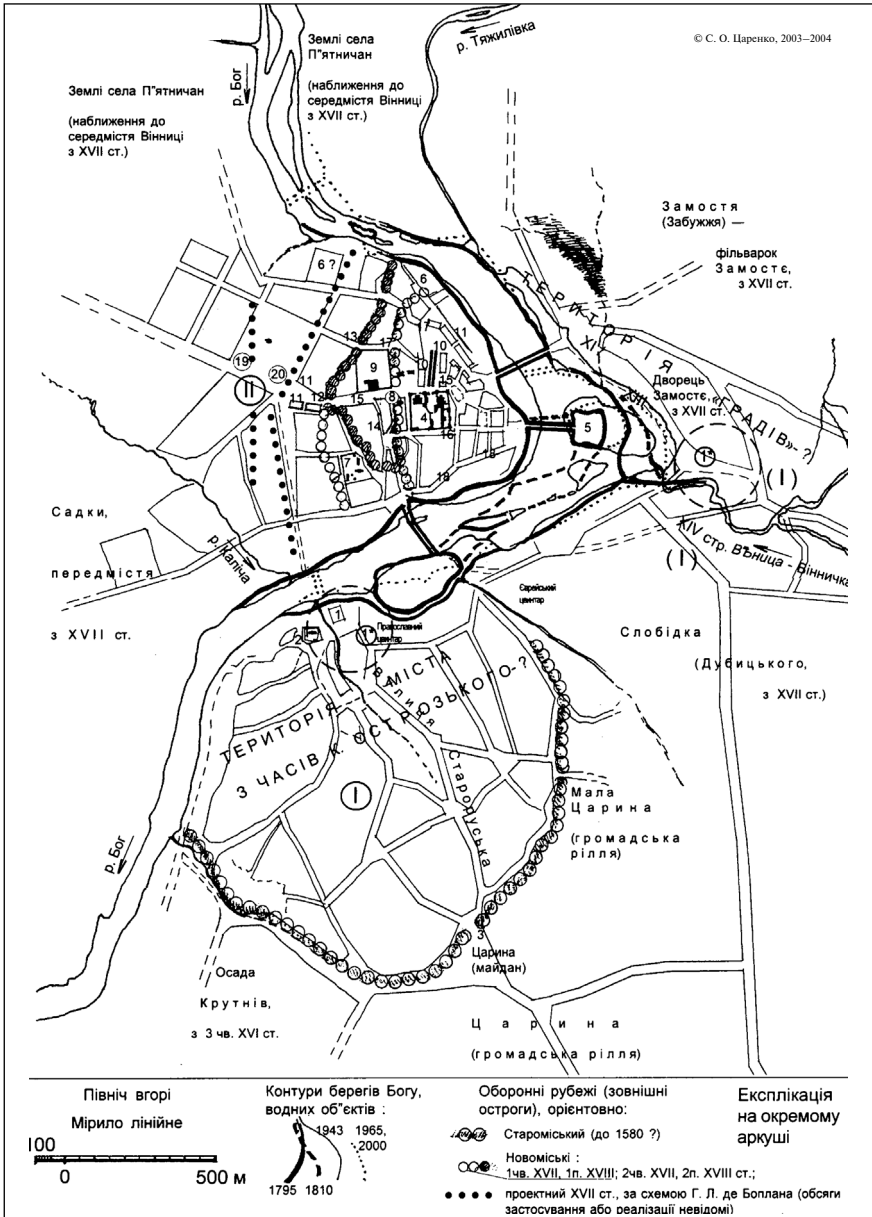
Будівельні особливості замку та міста періоду литовського панування, їх планувальна структура в основному повторювали відповідні риси давньоруських градів. За люстраціями вінницького замку 1545 та 1552 рр. , спираючись на наявне дотепер розпланування Старого міста, свідчення старожилів та назви місцин [34], можна реконструювати в загальних рисах Вінницю XVI ст. (рис. 2, 3). Перш за все, це вже не «город у Веніци» (1471), але «замок Веница над рекою Богом, на каменной горе, долей нижели от сорока лет роблен, а сего году (1552 — С. Ц.) в осени подкреплен, за старыми стенами обведено плотом лозовым и дубовым колием. Между плоту того и стены толсто, на локоть, насыпано землею и облеплено плот з надворна глиною... Городен 30, веж 5, побочное стрельбы з веж тых нет жодное, и окна тесны... У воротах перед вежею почата знову башта с протеса дубового...» В замку, що займав ділянку бл. 24 саж. (51 м) на 20,25 саж. (43,2 м), були також 20 міщанських та зем'янських льохів, церква, світлиця, гридня (мабуть, гарнізонна казарма; гридень — воїн з князівської варті), зем'янські кліті, кухня, пивниця. Поза стінами замку (як подано в опису, посилено тарасованими — укріпленими дерев'яно-земляними конструкціями) розміщувались ще декілька допоміжних будівель — стайня, кухня, «чорна ізба». Вони перебували під захистом зовнішнього замкового частоколу (або острогу — валу з огорожею), який тягнувся від нижніх воріт — на гать, що при млині на Богу, — до воріт верхніх. Ця горішня, або напольна, призматична територія виходила на дерев'яне «место», розплановане за давньоруською традицією, тобто — вулицями й садибами нещільно, залежно від рельєфу, з утворенням обов'язкових «прозорів», необхідних для оборони, огляду церков-домінант (їх було п'ять) та протипожежної безпеки. Зовні місто захищав острог, в якому були принаймні одні ворота — Брацлавські, що виходили на оборонний майдан — Царину (нині пл. 8 Березня; судячи з назви, майдан безпосередньо межував з ріллею [35]). Вулиця, що перетинала Старе місто від головних воріт Вінниці до замку, ще XIX — на початку XX ст. іменувалась Староруською [36].

В люстрації 1552 р. привертає увагу запис, що засвідчує наявність позаміських садиб, зокрема, особливих «дворців», принаймні однієї осади — знач-

ного поліцентричного господарства (Кмитичів). Вірогідно, це були давні родові маєтності або служили держання. Поряд з фактом перенесення замку та міського осередку від гирла Віннички в район відомої донині Замкової гори, що тривало, мабуть, до кінця 50-х рр. XVI ст. [37], така поліцентричність Вінниці як поселення дозволяє припускати складнішу, ніж відомо з джерел XIV–XVI ст., структуру міської території, в тому числі як території укріпленої. Адже увагу люстраторів було зосереджено, в основному, на головних укріпленнях, а решта об'єктів згадувалися лише як джерела утримання замку — об'єкти оподаткування та забезпечення замкових повинностей. Історико-топографічний фактаж щодо перенесення міського центру, що є обґрунтованим з позиції джерелознавства (А. Секретарьов), у плані містобудівному може означати гіпотезу дискретності розвитку Вінниці в часі та просторі. З одного боку, уявлення про таку преривчастість виглядає переконливо на тлі татарської загрози й постійного руйнування, навіть побічно припускаючи передтатарський період розвитку. Але з іншого боку, зазначена гіпотеза позначає лише зміну розташування міського центру (чи центральної частини міської території) і не пояснює тривалого існування «дворців», неквапливості самих переселень міщан «до замку Венецького новозбудованого» (за королівським привілеєм 1558 р.), а також сталого існування значного господарства на міських землях, що належали вінницькій громаді й охоплювали, за даними 1570 р., зону довжиною з півночі на південь 15–20 км та зі сходу на захід — 30–40 км [38]. До того ж, як свідчать люстрації, Вінницький замок утримувався підлеглими людьми далеко не кращим чином, хоча ніби усі мали зацікавленість в замкових спорудах на час ворожого нападу.

Можливо, за наявності складної й великої господарської зони навколо головних укріплень міста, наявності позаміських осад — порівняно багатих «дворців», останні разом з власними елементами укріплень мали входити до розгалуженої системи більших чи менших фортифікацій, підземних оборонних зв'язків та схованок, міських сторожових застав тощо. Мереживо доріг покривало обидва береги Богу, ймовірно поміж тих самих «дворців», «пасік», менших віддалених осад; довгі міські підземелля фрагментами збереглись до останнього часу. Сама планувальна структура і зовнішні територіальні зв'язки Вінниці, тобто напрямки доріг та вірогідні переправи через Бог в межах міських землеволодінь, свідчать про поліморфність, неоднотипність цих меж. А головним чином, свідчать про поліцентричність містобудівної форми того центру давньої системи розселення, що його в литовсько-руській державі називали «город Венеца».

Отже, якщо власне місто — головне укріплення — являло структуру «город»—«место», відносно компактно, то центр системи розселення в межах безпосередніх прав і господарювання давньої громади, а також в межах оборонного і розпланувального впливу «города» (крім міжсільбищного), напевно, був складним ієрархічним утворенням.

3. Формування розпланувальної структури і становлення містобудівних форм Вінниці у XIII–XVIII ст. План-схема

У територіальному розвитку та функціонуванні Вінниці як урбаністичного організму пізнього середньовіччя відіграли свою роль різні осади та просто-риво-планувальні зв'язки, генетично пов'язані із землекористуванням древньої громади та необхідні для новоукріпленого потатарського осередку. Серед осад можемо назвати: «дворці» зем'ян та служилих міщан, «котори на той стороне на дворцы мешкают», тобто на правому березі, — власне Старе місто на лівому [39]; давні приватні землеволодіння міщан — так звані «пасіки»; корчми окремі, як-от при т. зв. «Кмитинському дворі» [40]; осередки та орні землі спільного продовольчого господарювання, що становили важливу основу економіки міської громади протягом декількох століть за середньовіччя та Нового часу, як-от «толоки» або вигони та «царини» — рілля й сіножаті, на відміну од індивідуальних «кошів» та хуторів [41]. Спільне міське господарство включало ділянки на правому березі Богу, на Вишні (майбутнє замкове село), на південь до Великого лісу Вінницького включно та на північній схід від лівобережного міського острогу, на північ від долини Віннички (майбутній фільварок Замостє). Неабияке значення для формування вінницької території як осередку розселення відігравали також хутори міщан [42]. Основними каркасоутворювачами в цій великій територіальній тканині були наступні зв'язки: дороги в Київському, Брацлавському, Рівському (Барському), Літинському (Меджибзькому та Полонському), Тиврівському (Коломийському) напрямках. Ці транспортні комунікації завжди обумовлювали утримання обабіч Богу принаймні двох переправ (гатів, мостів). В люстрації Вінницького замку 1552 р. згадуються міст на Богу (при острозі), гать на Богу (під містом) та гребля на річці Вінниці [43].

Не останню роль у формуванні Вінниці як центру в системі розселення відіграли також приміські села, що були давніми осадами на шляхах, як-от Сабарів — імовірно, з XIII ст. [44], який в литовські часи став господарським (наданим у держання) селом. При цьому замкові села, порівняно віддалені (Венячич-Вонячин та багато інших), які брали участь в укріпленні та обслуговуванні «городу Веніци», безумовно не відносились до найбільш освоєної території (міської тканини) осередку розселення — вони входили до сфери його впливу як центру.

На наш погляд, протиріччя у визначеннях генези міст, особливо східно-європейських, виникають через термінологічну неоднозначність (що вважати містом і з якого часу вести хронологію його розвитку?) та відсутність певного методологічного зв'язку між вивченням розвитку міста й розвитку краю. І подолати подібні протиріччя можливо лише шляхом розуміння цих процесів крізь призму не просто історії, але історії розселення й освоєння територій. Для дослідження містобудівної еволюції непересічне значення мають ті дані міста, що дозволяють оцінити його роль як центру системи розселення, як зосередження функцій системи відповідної епохи. При цьому наявність сформованої соціально-культурної спільноти із задачами, відмінними від сільських, та

відносна територіальна стабільність можуть слугувати індикаторами сталого міста-центру. Складна полігенеза освоєння територій та створення центрів — це, насамперед, виборені в супротивників результати посілого життя певної етнокультурної групи, її господарські завоювання на етапі поглиблення розподілу праці та суспільно-станової нерівності. Що ж стосується українського середньовічного міста, то його народжують активність місцевої громади, що еволюційно зростає з давньоруської, потреба в самоврядуванні, обороні, торгівлі та усвідомлення важливості цих задач, крім сільського господарювання.

Є очевидним, що відлік розвитку сталого міста-центру Вінниці слід вести з моменту утворення й стабілізації східно-подільської або брацлавської системи розселення, коли із надр древньої Русі розгорнувся етногенез сучасного українства та залишилися глибоко позаду і готська експансія, і аварське нашествя, і набіги печенігів, і половецькі погроми, і принесена Батієвою ордою катастрофа. Хронологічним фокусом цього процесу постає XIV століття. В цей час Вінниця дійсно вперше постає в писемних джерелах — і саме в Списку міст руських, складеному в північному Новгороді не пізніше 80-х рр. як перелік «*A se имена всем градом рускым далним и ближним*». І передував українському етногенезові, як і стабілізації терену так званої Русі Дольної — групи розселення Подоля, цілий тисячолітній розвиток слов'яно-руського Сходу.

Археологія Вінниці потребує подальших досліджень, та вже дозволяє впевнитись в еволюції міста як центру місцевої (давньоруської порубіжної, або слов'яно-половецької) системи розселення часів середньовіччя. Невідомий північно-руський хроніст — автор Списку міст руських, очевидно за підсумками княжої політики XIII ст., перелічив центри майбутнього Поділля як «польські», тобто ті, що на Полі, в тому числі поряд з Вінницею й Черлен — нині с. Селище Тиврівського району. Факт ідентифікації міст регіону як руських не може бути пояснено інакше, як їх появою не пізніше злам у XII—XIII ст., особливо якщо зважати на мовні особливості русичів та виникнення найдавніших назв; стосовно Верхнього Побожжя та Поділля руський сюзеренітет та подальші літописні відомості можна пояснити, наприклад, активністю чернігівської княжої партії на поч. XIII ст. Наближення Брацлавії, або Русі Дольної за даними польських істориків (М. Стрийковський, М. Симашкевич), до Землі Половецької — «своїх» куманів — зайвий раз підтверджує вірогідне формування особливої слов'янської етнічно-культурної спільноти, можливо тієї, яку арабські автори XII—XIII ст. іменували «Брасіа», а флорентійський хроніст Маттео Віллані — «Прославією» зі слів угорських вояків, що сприяли відродженню Брацлавщини у 50-ті рр. XIV ст. Тилові міста краю «на Полі», насамперед такі як Вінниця, після автономізації Брацлавії від Орди увійшли до системи звичаєвого отаманського устрою.

Широта теренів давньої Вінниці — центру системи розселення, який мав характерну поліцентричну й периферійну поселенську структуру, — уможливи-

ла подальше зростання, а головним чином, удосконалення просторово-планувальної структури міста за Нового часу (попри різні західні новації з відокремленням міста від волості та обмеженням міських юрисдикцій в часи Речі Посполитої). Наведені вище елементи цієї структури віддзеркалювали давньоруську «відкриту» систему розпланування. Осади та зв'язки склали міську тканину та розпланувальний каркас вінницького осередку, який в цих загальних межах розбудовувався до ХХ ст.

1. *Бируля О.* Архітектурна історія Вінниці // Вінницький вечірній робітничий університет. — Вінниця, 1930 (Серія «Вінниччина в екскурсіях» за редакцією С. Слемзіна та Б. Фармера).

2. *Пламеницька О.* Про Подільську архітектурно-урбаністичну школу з погляду історичної географії // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. пр. — Вип. 4. На честь Євгена Васильовича Тимановича. — Київ, 1999. — С. 145–155.

3. *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 33–35; перелік з Єрмолинського списку «*A se имена всем градом рускым далним и ближним*» (Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 88; ПСРЛ VII 240).

4. Прес-реліз готували старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, дійсний член ICOMOS, канд. істор. наук Л. І. Виногородська, начальник відділу охорони пам'яток історії та культури управління культури Вінницької облдержадміністрації М. В. Потупчик, начальник управління містобудування і архітектури Вінницької міської ради, канд. архітектури С. О. Царенко.

5. Джерелознавче опрацювання локалізації шляху Великого Долу здійснював вінницький краєзнавець А. Секретарьов. Початкову назву Брацлава подаємо за Списком міст руських дальніх та ближніх XIV ст. (див. прим. [9]). В питаннях розселення й етнології автор спирається на дані з історії слов'янського розселення за Б. Рибаківим, С. Березанською, Л. Нідерле, також на етнологічні та історико-географічні висновки В. Седова, Л. Гумільова, О. Купчинського і на концепцію зв'язків слов'янських археологічних культур (В. Баран). Див.: *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — Изд-е 2-е, испр. — М., 2002. — С. 210–216; *Нидерле Л.* Славянские древности / Пер. с чешск. — 2-е изд. — М., 2001. — С. 165; *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 125; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь; Открытие Хазарии; От Руси к России. — М., 2003. — С. 84–85; *Купчинский О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на *-ичі*). — Київ, 1981. — Карто-схема 10; *Баран В. Д., Козак Д. Н., Тертиловський Р. В.* Походження слов'ян / Відп. ред. О. П. Моця. — Київ, 1991. — С. 3–9, 73–75, 134–137; *Гумилев Л. Н.* Зигзаг истории // *Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы. — СПб, 2002. — С. 453. Див. також караванний шлях X–XI ст. через землі уличів на картосхемі в: *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1989. — С. 92–93.

6. За версією історика Я. Дашкевича, назва може бути пов'язана з безліччю річкових долин Поділля, які зрештою також були шляхами — річковими. За висловом Я. Дашкевича, Подолія — «країна долин». Див. посилання на матеріали VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції в: *Савчук Ю.* Миська геральдика Поділля. — Вінниця, 1995. — С. 10. На наш погляд, розуміння міжрегіонального значення середньовічної Подолії як землі на долах-шляхах відповідає сучасним уявленням про історичні геополітичні особливості Поділля й України. Ці висновки ґрунтуються на об'єктивних закономірностях освоєння територій з погляду економічної географії та теорії урбаністики, що народжується, і не претендують на встановлення етимології або походження назви регіону.

7. Однією з головних брам Великого Галича, сама назва якого означає «сіль» або «соляний», була Соляна брама. Див.: *Могитич І., Могитич Р.* Захисні рубежі Великого Галича // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — Львів, 1997. — Вип. 6. — С. 15–18.

8. Археологічні дослідження В. Якубовського 60–70-х рр. ХХ ст., знахідки з яких були опубліковані в професійних часописах, а також історико-містобудівні студії О. Пламеницької останніх років дозволили ширше й уважніше підійти до проблеми «Болоховської землі» та до аналізу подільської урбаністики загалом. Див.: *Колотило Т.* Археологічне вивчення Синявщини у Новітній час // Меджибіж: 850 років історії. М-ли наук.-практ. конф. 17.08.1996. — Меджибіж, 1996. — С. 16–18; *Якубовський В. І.* Розкопки Болохівського міста Вали // Там само. — С. 24–27; *Археологія: Зб. наук. пр. АН УРСР.* — Київ, 1975. — № 16. — С. 103–104; *Пламеницька О.* Про Подільську архітектурно-урбаністичну школу...; *Царенко С.* Сага про Подільську Гардаріку // А.С.С. — 2002. — № 4 (37). — С. 84–86.

9. Початкову назву Вінниці подано за Списком міст руських дальніх та ближніх. З давньослов'янської назва може означати «притока», «ріка», а також «братня» або «громадська». Згадуване в публікаціях про Вінницю слово «вено» — посаг за нареченою — є одним з таких однокорінних слів і не стосується етимології міської назви. Про словотворчі можливості частки-основи *ѣтъ* (*вє* — гілка, рід, ми, обидва та *вєн* — брат, родич, спільник), спільнослов'янського кореня *-*vent-* (високий, великий, відомий). Див.: *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — С. 217; *Кюхельбекер В. К.* Адо: Эстонская повесть // Русская романтическая повесть. — М., 1983. — С. 147; *Леута О. І.* Старослов'янська мова: Підручник. — Київ, 2001. — С. 18; *Царенко С.* Ім'я мого міста // Подолія. — 2003. — 22 липня. — № 122 (2035). — С. 6.

10. Див. паспорти об'єктів археології та службовий Каталог нерухомих пам'яток міста Вінниці, управління містобудування і архітектури міської ради, 2001 р.; статті М. Потупчика до Зводу пам'яток, 2003; *Сецинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. — М., 1901. — Т. 1.

11. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (преимущественно по летописям) // Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира. — Киев, 1886. — Вып. VIII.

12. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях: Іст. дослідження. — Вінниця, 1993.

13. Там само. — С. 205–206.
14. Там само. — С. 84–87, 390–392 та ін.
15. Там само. — С. 74.
16. Див., наприклад, примітки до Йордана: *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской.— 2-е изд. — СПб, 2001. — С. 326–327. Зауважимо, що ім'я полянського князя Божа (Бус, Бокс) логічніше пов'язати з назвою ріки Бог, адже ця іранська назва є не лише суто сакральною: вона означала також володаря, що розподіляє блага — збіжжя. *Бож* міг бути радше титулом, ніж ім'ям, і за давнім звичаєм титул пов'язували з назвами місцевості (ріки). Етимологію Веніци, в кожному разі, можна пов'язати з найдавнішим часом слов'янського розселення — добою венедів та антів, оскільки останні десь на Середньому Побожжі бл. IV ст. межували з готами. Готські назви зустрічаються, зокрема, в сучасному Гайсинському районі: Куна, Кунка — див.: *Свеченко В. В.* Готська мова. — Вінниця, 2004. — С. 283. Початковий венедський ареал, за картосхемами Л. Гумільова, бл. I ст. мав південним кордоном саме Верхнє й Середнє Побожжя.
17. Див.: *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях... — С. 452. Звук старослов'янської мови, що передавався літерою Ъ (*ять*), змінився в пізніших слов'янських мовах на чисті *o* або *i*, *e* та ін. Наприклад, початкова назва Волині — Велинь, див.: *Історія Української РСР*. — Київ, 1953. — Т. 1. — С. 45.
18. *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень... — Картосхема 10 та ін.; *Slownik starozytnosci slowianskich: Encyklopedyczny zarzys...* — Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1962–1977. — Т. 1–6. — S. 6, 261.
19. Див. прим. [9].
20. Див. прим. [3]. Я. Дашкевич у своїх працях застерігав від необережного «пристарювання» подільських міст, але на той час середньовічна археологія Брацлава та Вінниці ще не досліджувалась.
21. Давньоруську археологію Брацлава (див. прим. [5]) доповнюють, на наш погляд, переконливі показники його етнічного зв'язку з куманами-половцями. За В. Отамановським, прізвища на *-енко* аж до XVII ст. зустрічалися тільки на Брацлавщині; етнолог Л. Гумільов зараховує цей суфікс до впливу тюркомовних половців. Див. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях... — С. 138–141; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь... — С. 479, 683–684.
22. Див.: *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев, 1987.
23. *История медицины: Очерки* / Л. Т. Малая, В. Н. Короленко, А. Г. Каминский, Г. С. Воронков. — Киев, 2003. — С. 78.
24. *Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область*. — Київ, 1973. — С. 389; *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь... — С. 585.
25. Див. прим. [3].
26. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях... — С. 88.
27. ПСРЛ. — Т. 17. — СПб, 1907. — С. 169–170 (Список Красинського). Німецькою

«амтман» — «начальник міста», див.: *Шевченко Г.* Послесловие [Про братів Грімм] // Братья Гримм. Сказки / Пер. с нем. Г. Петникова. — М., 1989. — С. 463.

28. *Секретарьов А. М.* Топографія міста Вінниці і його замків у XIV–XVIII ст. // Вінниці — 630: М-ли І Вінницької наук.-теор. конф. — Вінниця, 1993. — С. 12. Фахівці Інституту історії України НАН переконують, що створення фортифікацій в часи Коріатовичів було лише відновленням однієї з функцій існуючих міст Поділля, сформованих як соціально-економічні організми бл. кін. XIII ст. — див.: *Гурбик А. О.* Історична довідка про заснування м. Вінниці. — Рукопис. — Лист Інституту історії України НАН України від 16.07.2004 № 123/708.

29. *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — Киев, 1989. — С. 23.

30. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1890. — Ч. VII. — Т. 2. — С. 4.

31. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 77.

32. Висновки щодо локалізації обґрунтував А. Секретарьов на підставі порівняльного аналізу люстрацій Вінницького замку 1471, 1545, 1552 рр. Див.: *Секретарьов А. М.* Топографія... Нові археологічні дані (Л. Виногородська, 2005) дозволяють припускати існування давньоруських градів на Замковій горі, тобто до спорудження замку К. Острозького, і на місі в гирлі р. Вишня, а також на протилежному березі — X ст. (верхні шари т. зв. Сабарівського городища).

33. Див. прим. [31].

34. *Секретарьов А. М.* Нариси про місцеву топоніміку // Історико-архітектурний опорний план центральної частини міста Вінниці / О. М. Коротких, Г. А. Бакун, Л. М. Денисова, А. М. Секретарьов, С. О. Царенко. — Вінниця, 1997.

35. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях... — С. 95.

36. Див. карту міста 1913 р. Державний архів Вінницької обл. — Ф. Д-896. — Оп. 1. — Спр. 24.

37. Див. прим. [34].

38. Історико-архітектурний опорний план центральної частини міста Вінниці. Історична довідка (За першоджерелами та літературою) / Г. А. Бакун, Л. М. Денисова. — Вінниця, 1997.

39. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях... — С. 71, згідно з люстрацією Вінницького замку 1545 р.

40. Там само. — С. 187.

41. Там само. — С. 95.

42. Там само. — С. 273–275.

43. Там само. — С. 218.

44. Там само. — С. 75.